

Совгіра С.В.

докторант,

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ОПЕРАТИВНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЕКОЛОГІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ШКІЛ-ЛАБОРАТОРІЙ

В статті розглядаються питання екологічної діяльності шкіл-лабораторій, які працюють досить тривалий час. Мають високі результати природоохоронної діяльності в певному регіоні. Все це знаходить своє оперативне відображення в засобах масової інформації.

This article shows questions about ecological activity of school - laboratories, which have been working for a long time. They have great results in protection activity of nature in definite region. Everything are shown in the media.

Кожному періоду історії розвитку суспільства відповідала своя система освіти та школа, як її основна соціально-педагогічна складова. Для кожної історичної формації були характерні школи, які стали експериментальними майданчиками їх засновників, і на початковому етапі вважалися інноваційними.

Питання інноваційної діяльності досліджували науковці-педагоги Н. Волкова, І. Дичківська, Т. Десятов, О. Коберник, Н. Федорова та інші.

Для інноваційного закладу освіти принципово важливим є характер процесу його становлення. Як показує досвід, більшість навчальних закладів пішли шляхом застосування найпрогресивніших освітніх моделей, розроблених раніше. Найбільш вдалий підхід до вибору моделі і визначає рівень інноваційності навчального закладу. Для педагогів, які працюють в інноваційному режимі, важливе значення має вивчення педагогічного досвіду, як джерела інноваційної діяльності, різновидом якого є передовий і новаторський. Передовий педагогічний досвід, як вважають Н. Волкова, І. Дичківська, Т. Десятов, О. Коберник, – це результат творчої діяльності

педагога, у процесі якої стабільні позитивні результати і розв'язання актуальних педагогічних проблем забезпечуються використанням оригінальних форм, методів, прийомів, засобів навчання та виховання, нових освітніх систем або інтеграції традиційних. Педагогічний досвід знаходить своє втілення в технології навчально-виховного процесу. За поширеністю, охопленістю педагогічного середовища Н.Волкова поділяє його на передовий і масовий [1, 404].

Передовий педагогічний досвід постає як ідеалізація реального педагогічного процесу завдяки абстрагуванню від випадкових, неістотних елементів і конкретних умов педагогічної діяльності й виділенню в ньому провідної педагогічної ідеї чи методичної системи, які зумовлюють високу ефективність навчально-виховної діяльності. Головними критеріями передового педагогічного досвіду, за Н. Волковою, Т. Десятовим, О. Коберником, є:

- актуальність – сприяння вирішенню найважливіших на певному етапі завдань розвитку освіти;
- результативність – підвищення рівня розвитку дітей у процесі застосування конкретного досвіду;
- стабільність – використання протягом тривалого часу в діяльності інших педагогів;
- раціональність – досягнення високих результатів за розумної інтенсифікації зусиль;
- перспективність – можливість творчого наслідування досвіду іншими педагогами;
- наукова обґрунтованість – відповідність основним принципам, законам педагогічної діяльності;
- існування елементів новизни й оригінальності. Елементи новизни можна сьогодні простежити в досвіді таких учителів, як В. Шаталов, М. Гузик, Б. Дегтярьов, О. Захаренко та багато інших;
- можливість творчого наслідування іншими педагогами того, що може стати надбанням основної маси вчителів.

На практиці Т. Десятов, О. Коберник розрізняють три рівні передового педагогічного досвіду:

1. *Науковий рівень*. Виявляється у принципово нових закономірностях в організації навчально-виховного процесу й вимагає зміни навчальних програм, підручників. Цей досвід можна назвати новаторським. Педагог-новатор – це людина, що пропонує нову ідею, втілення якої потребує принципово нового підходу.

2. *Методичний рівень*. Розкриття технології досвіду конкретної методичної ідеї, яка передбачає внесення в педагогічну теорію суттєво нового – методу, прийому, засобу навчання, принципово нового типу

посібників. Цей рівень не вимагає перебудови навчальних планів, програм, підручників.

3. *Практичний рівень*. Новизна в цьому разі проявляється у деталях (вдало підібрані приклади, оригінально складена система завдань). Майстерність, накопичуючись кількісно, може дати нову якість [2, 123].

Як бачимо, різновидами передового педагогічного досвіду є новаторський і дослідницький. Йому властиві оригінальність, новизна, емпіричний характер практичної діяльності. Передовий педагогічний досвід суттєво відрізняється від новаторського. Новаторський педагогічний досвід є навчально-виховною, організаційно-педагогічною діяльністю, яка породжується радикально новою педагогічною ідеєю.

Залежно від змісту і конкретних результатів І. Дичківська виокремлює такі його види:

- дослідницький педагогічний досвід (суть його полягає в отриманні оригінальних даних, нерідко – відкриттів завдяки використанню пошуку);
- раціоналізаторський педагогічний досвід (його метою є вдосконалення практики навчання і виховання на основі використання творчих ідей) [3, 252].

В будь-якому педагогічному колективі є цікаві творчі знахідки вчителів. Тому робота щодо впровадження передового досвіду має зосереджуватися насамперед у школі.

В Україні педагогічне новаторство розвивалось у руслі педагогічних пошуків. Серед них найчастіше були окреслені: концепція гуманістичної педагогіки В. Сухомлинського, ідея творчого педагогічного колективу А. Макаренка. Пізніше з'явилися інші новаторські ідеї (Ш. Амонашвілі, В. Шаталов, С. Лисенкова, Є. Ільїн, Б. Нікітін та ін.). Вони на практиці довели, що за певних обставин можливе різке підвищення ефективності різних ланок педагогічного процесу.

У 70-і та 80-і рр. увагу педагогічної громадськості привернула концепція «авторської школи» (М. Щетинін, Н. Гузик та ін.), в основу якої покладено нові творчі принципи організації навчання й виховання. За такого принципу виникли «Бадьоре життя» С. Шацького, «Технологія вільної праці» С. Френе, «Вальфдорська школа» Р. Штейнера та інші.

Авторська школа – оригінальна загально-педагогічна, дидактична, методична чи виховна система, опрацьована з урахуванням надбань

психології, педагогіки, вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду, яка реалізується під керівництвом чи за участю її автора принаймні в одному навчально-виховному закладі [1, 407].

Така школа є іменною (наприклад, школа В. Сухомлинського, школа М. Гузика тощо).

У Росії кінця XIX ст. К. Ушинський та Л. Толстой спонукали педагогічну громадськість до створення нових експериментальних шкіл. Однією з них була підготовча школа, яка відкрилась у 1867 р. у Воронежі М. Бунаковим. У 1919 р. С. Шацьким була створена перша дослідно-експериментальна станція в народній освіті.

Усі експериментальні школи умовно в XIX-XX ст. розділялися на 3 основні типи: школи з сільським нахилом, з індустріальним нахилом, школи, що не мали ні першого, ні другого нахилу. Це були навчально-просвітницькі комплекси з відповідними умовами: проведення дослідницько-пошукової роботи; систематичний облік поставлених дослідів; робота методичного бюро з надання дозволу щодо пропаганди результатів дослідницько-пошукової діяльності.

Після Жовтневої революції (1917 р.) виникла широка мережа дослідницько-показових шкіл та інших дослідних навчально-виховних закладів освіти.

У Положенні про дослідно-показові школи (затверджене відділом єдиної трудової школи Наркомосу РРФСР 11 жовтня 1919 р.) зазначалося, що їх завдання полягає у тому, щоб зусиллями кращих культурних працівників сприяти пошуку шляхів і засобів впровадження у життя ідей трудової школи.

Таке положення мало силу і в Україні.

До експериментальних інноваційних закладів відносять і школу-лабораторію наукової установи – заклад, в якому системно експериментують соціально значущі і освітні нововведення в навчально-виховному процесі та забезпечують їхнє впровадження. Пріоритетними принципами роботи є диференціація, гуманізація, індивідуалізація навчання і виховання учнів, де поряд із проведенням наукових досліджень учень відчуває себе комфортно.

За Н.Волковою: «школи-лабораторії – заклади освіти, де експериментуються, апробуються і впроваджуються педагогічні нововведення різних рівнів експериментування (державні, регіональні, місцеві)» [1, 410].

Експериментальні школи системи освіти стали передумовою створення шкіл-лабораторій наукових установ. Основним завданням у спільній роботі АПН і експериментальних закладів освіти було виконання наукових досліджень на основі об'єднання теорії з практикою, всебічного вивчення досвіду навчально-виховних закладів, зв'язок навчання з життям. Основна мета діяльності школи-лабораторії полягає у реалізації соціально-педагогічних ініціатив, спрямованих на створення нової практики освіти, яка відрізняється від існуючої змістом, організаційною структурою, технологічними та матеріально-технічними нововведеннями, системою управління.

Для досягнення цієї мети Н. Федорова пропонує реалізацію таких завдань, як: розробка та апробація нових концепцій та ідей, спрямованих на оновлення та поглиблення змісту навчально-виховного процесу; пошук раціональних форм та методів навчання і виховання учнів; удосконалення навчально-виховного процесу, методичної та організаційної роботи; проведення пошуку та експериментальних досліджень, спрямованих на розробку, апробацію і впровадження у навчально-виховний процес технологічних нововведень; узагальнення та поширення елементів прогресивного педагогічного досвіду [5, 45].

Зміст діяльності школи-лабораторії полягає у експериментуванні і впровадженні освітніх нововведень у організаційній структурі діяльності, змістовій модернізації навчально-виховного процесу, технологічних нововведеннях та матеріально-технічному забезпеченні функціонування школи-лабораторії. Школа-лабораторія характеризується систематичною експериментальною діяльністю і створює умови для всебічного розвитку особистості, є творчою лабораторією для експериментування педагогічних ідей, теорій і технологій з наступним впровадженням їх у роботу середніх закладів освіти України. «Школа-лабораторія створює освітню модель, де розробляються нові педагогічні технології, народжуються і формуються нові педагогічні знання, які ще не існували в освіті» [5, 82].

25 березня 1994 року було прийняте «Положення про школу-лабораторію наукової установи», де вказувалось, що це такий заклад освіти, який систематично впроваджує соціальнозначущі освітні нововведення в навчально-виховний процес та його забезпечення і працює на договірних умовах з однією або декількома науковими установами чи організаціями.

30 травня 1996 року прийнята Концепція про школи-лабораторії наукової установи, за якою встановлювались основні положення, критерії,

вимоги до її діяльності.

1. Основним завданням створення школи-лабораторії є: розробка, експеримент, апробація та впровадження нових педагогічних технологій у навчально-виховний процес закладів освіти.

Протягом останніх років недоліком у роботі науковців є слабкий зв'язок педагогічної науки з практикою.

2. Загальні цілі школи-лабораторії:

- об'єднання творчих та інтелектуальних зусиль педагогічного колективу школи-лабораторії та науковців на розбудову національної школи, що втілює передові педагогічні ідеї;
- формування творчої особистості учнів, учителів, керівників школи-лабораторії;
- створення умов, які сприяють розвитку особистості;
- надання освіти високого рівня;
- формування моральних, духовних, фізичних якостей особистості;
- формування в учнів, вчителів, керівників школи-лабораторії уміння вести науково-дослідницьку роботу.

3. Завданням діяльності школи-лабораторії є:

- апробація нових навчальних планів, авторських програм, підручників, наочних посібників, ТЗН;
- дослідження напрямів формування морального, духовного, фізичного розвитку особистості;
- виявлення, узагальнення та впровадження педагогічних нововведень;
- розповсюдження педагогічних нововведень.

Нові концепції виховання і навчання пропонували способи педагогічного розв'язання проблеми людини та її ставлення до суспільства, природи, культури.

Кілька важливих наукових проектів щодо апробації сучасних педагогічних ідей, теорій, технологій, та роз'яснення раціонального використання й охорони природних ресурсів рідного краю на сучасному етапі здійснюється під егідою вчених АПН України [4]. Важливо, що такі педагогічні експерименти проводяться в діючих школах-лабораторіях: еколого-валеологічна (ЗОШ №10, м. Умань); екологія душі (Городецька ЗОШ, Уманський район); еколого-красна (Дмитрушківська ЗОШ, Уманський район).

Про екологічну діяльність школи-лабораторії № 10 м. Умані оперативно публікували місцеві газети: («Уманську школу № 10 у Європі визнали як «Школу здоров'я» // Вечірні Черкаси від 23 квітня 2003 р.;

«Школа-вуз. Шляхи співпраці» // Уманська зоря від 23 липня 2003 р.;
«Екології і освіти» – 10 років // Уманська зоря від 12 червня 2002 р.;
«Загальноосвітня школа № 10 – школа здоров'я» // Уманська зоря від 20 серпня 1999 р.)

Педагогічний колектив загальноосвітньої школи I-III ступенів № 10 протягом багатьох років глибоко аналізує стан захворюваності учнів і спільно із спеціалістами-медиками працює над зменшенням негативних проявів їхнього стану здоров'я. Спільними зусиллями намагається визначитись фізичний і психічний стан та стомлюваність дітей, що сприяє більш повному і глибокому аналізу комплексу причин, які призводять до девіації в поведінці, порушення емоційно-вольової сфери, неуспішності в навчанні.

Але навчити дітей бути здоровими не просто: здоров'я далеко не завжди посідає перше місце в системі життєвих цінностей людини. Особливо це стосується молоді, яка частіше головну роль відводить матеріальним благам життя, кар'єрі, успіху. Отже, одне з головних завдань педагогічного колективу школи – регулярно працювати з свідомістю учня, його психологією.

Згідно мети дослідження в школі вирішуються такі екологічні завдання:

- розробляється система базових наукових понять, таких як «здоров'я людини», «побудова власного здоров'я» та інших, значимих для теоретичного забезпечення даного дослідження;

- створюється регіональна система неперервного еколого-валеологічного виховання від дитячого дошкільного закладу до вищої школи;

- забезпечується формування холістичного еколого-валеологічного світогляду у дітей та молоді щодо усвідомлення мети існування людини у світі, сенсу здорового способу життя, потреби в самопізнанні, саморозвитку, самоудосконаленні, розуміння біологічних, екологічних, соціальних і природно-космічних чинників розвитку фізичного, психічного і духовного компонентів здоров'я;

- визначаються, науково обґрунтовуються та впроваджуються основні методи формування, збереження і зміцнення здоров'я дітей, молоді, членів педагогічних колективів та сімей, винаходяться шляхи підвищення ефективності розумової працездатності;

- проводяться дослідження з вивчення стану розробки і впровадження оздоровчих програм у теорію і практику освітянських закладів;

- визначається основний зміст валеолого-педагогічних програм, умов і шляхів підвищення їх ефективності при використанні в регіональній системі неперервної еколого-валеологічної освіти;

- розробляється і експериментально перевіряється ефективність моделей дошкільних закладів та загальноосвітніх шкіл оздоровчої спрямованості;

- визначається організаційно-функціональна модель «Школи

зміцнення здоров'я»;

- розробляються, проводяться апробації та удосконалюються навчальні програми з валеології для дитячих дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів;

- розробляються кваліфікаційні вимоги до спеціаліста – еколога, валеолога;

- організовується підготовка і перепідготовка спеціалістів з екології, валеології;

- розробляється біосоціальна модель професійної компетентності педагогів-екологів, валеологів;

- здійснюється нагромадження досвіду з науково-методичного забезпечення валеолого-педагогічного процесу всіх типів навчальних закладів освіти.

В останні роки в мікрорайоні школи діє екологічна стежка, якою проводяться весняні та осінні екскурсії. Навесні влаштовується постійно діюча весняна виставка «Календар флори» зі змінною експозицією. У школі проводяться конкурси плакатів, малюнків, міні-творів на природоохоронну тематику, композицій квітів, виробів з природного матеріалу, осінні виставки-ярмарки вирощеного врожаю на присадибних ділянках. Діти молодших і середніх класів піклуються про птахів: виготовляють годівниці та шпаківні, розвішують їх в мікрорайоні школи та по території дендропарку «Софіївка». Стали в школі традиційними свята: «День зустрічі птахів», «Свято зимуючих птахів».

На семінарі «Впровадження екологічної освіти у навчально-виховний процес» було зачитано Звернення до міського голови, начальника відділу комунального господарства, начальника міської екологічної інспекції: «Ми звертаємося до представників влади Умані з проханням запровадити для промислових підприємств міста екологічні паспорти і застосовувати найрішучіші заходи до тих, хто забруднює навколишнє середовище». («Педагоги б'ють тривогу» // Уманська зоря від 1 листопада 2000 р.).

Епізодичні виховні заходи, які проводяться в школі або на рівні міста, не дають дієвих результатів, потрібна тільки системна, постійна робота в цьому плані – і тоді можна сподіватися на суттєві результати. В школі винайшли найбільш доцільний варіант – створення екологічного дитячого об'єднання (ЕДО) «Зелений гомін» з метою екоосвіти, ековиховання, екопропаганди та проведення практичних природоохоронних акцій. Пріоритетними напрямками діяльності ЕДО є збереження культурно-природної спадщини, моніторинг стану довкілля, захист природи засобами листування. Наставництво здійснюють наукова лабораторія «Екологія і освіта» УДПУ, міська і районна екологічна інспекція.

В школі-лабораторії села Дмитрушки Уманського району, яка має еколога-краєзнавчий напрям проводиться апробація сучасних педагогічних наукових ідей, теорій, технологій з метою роз'яснення раціонального використання й охорони природних ресурсів довкілля та дослідження

екології рідного краю.

Основними завданнями екологічних ідей є:

- засвоєння провідних понять і наукових фактів, на основі яких визначається оптимальний вплив людини на природу;
- вивчення, наукове обґрунтування, розробка спеціальних форм регулювання взаємодії суспільства і природи в інтересах сучасного і майбутнього покоління;
- збереження оптимальних екологічних умов, необхідних для життя, творчості і відпочинку людини, а також для подальшого гармонійного розвитку рідного краю;
- активізація діяльності учнів, пропаганда природоохоронних ідей;
- реальне поліпшення екологічного стану конкретного природного середовища засобами краєзнавчої діяльності.

В Дмитрушківській школі-лабораторії екологічне навчання і виховання направлене на формування в учнів ідеї етичного ставлення до природи, вироблення відповідних правил і норм поведінки в природі. Ця система сприяє формуванню у молоді правильних поглядів на взаєностосунки людини з природою, розвиткові вміння передбачити наслідки кожного свого кроку і вплив на навколишнє середовище.

Значну роль у формуванні екологічної культури в Дмитрушківській школі відіграє клуб «Людина і природа». Юні екологи виробили орієнтовний статут, де записано: «Членом клубу «Людина і природа» може стати кожен, хто вносить ділові пропозиції у справу охорони природи своєї місцевості, начитаний, спостережливий, сміливий, доброзичливий».

У формуванні екологічної культури особливе місце займають екскурсії. Рідна природа з її лісами і полями – найкраща школа для дитини. Широкою популярністю в с. Дмитрушки користується екологічна стежка, створена учнями і вчителями. Стежка поділена на території і закріплена за класами. Багато роботи в юних екологів на цій стежці: очистити річку від бруду, зберегти береги, посадити верби біля них. Щорічно в школі проводиться екологічний тиждень: конкурс малюнків, екологічні суботники, пропаганда екологічних знань.

Успіху екологічної освіти сприяє і дослідницька робота учнів, завдяки якій вони розширюють свій екологічний світогляд, оволодівають методами дослідження природи, нагромаджують певний досвід у справі охорони природи. На основі цілісного уявлення учнів про навколишній світ формуються стійкі переконання у необхідності збереження природи. Про екологічну діяльність школи-лабораторії с. Дмитрушки опубліковано в різноманітних джерелах, серед них і такі: «Посади, не ламай» // Уманська зоря від 7 червня 2000 р.; «Лабораторія «Екологія і освіта»: напрями розвитку» // Педагогічні вісті за грудень 2001 р.

Отже, екологічна культура особистості має активний характер і передбачає докладання певних вольових зусиль, спрямованих на підпорядкування всієї діяльності інтересам збереження природи.

В школі-лабораторії села Городецьке Уманського району «Екологія

душі» проводиться апробація сучасних педагогічних і наукових ідей, теорій та технологій виховання відповідального ставлення до навколишнього природного середовища та розуміння людиною того, що вона є частиною природи, від стану якої залежить її життя («Діалоги між учнями успішно замінюють традиційне опитування» // Сільська школа від 8 травня 2001 р.)

Метою діяльності школи-лабораторії є розробка, наукове обґрунтування і експериментальна перевірка змісту форм екологічного виховання учнів. Відповідно до мети вирішуються такі основні завдання:

- на основі аналізу регіональної екологічної, краєзнавчої літератури розкривається суть, зміст і значення екологічної діяльності для виховання учнів;
- аналізується стан природних ресурсів у даному регіоні і виявляються причини такого стану;
- аналізується стан і особливості екологічної освіти в школі;
- розробляється і експериментально перевіряється ефективність моделей екологічної діяльності в загальноосвітній школі;
- вдосконалюється структура викладання екології та екологічної діяльності учнів;
- розробляються та проходять апробацію авторські програми і вдосконалюються діючі навчальні програми з екології в школі;
- розробляються кваліфікаційні вимоги до педагога-еколога;
- організовується підготовка і перепідготовка спеціалістів з екології;
- розробляється модель екологічного професіоналізму педагогів.

Гордістю колективу Городецької школи є шкільний ботанічний сад, створений працею учнів і вчителів школи; дослідна ділянка; дослідне поле, зайняте типовою овочевою сівозміною; ділянка ботанічного саду з різними видами і сортами смородини, агрусу, винограду; а також калиною, чорноплідною горобиною, айвою, м'ятою, любистком, ромашкою лікарською та іншими лікарськими рослинами; альпійська гірка з різними елементами рельєфу і відповідною рослинністю; Долина Казок, створена дітьми усіх класів; Партер – класична форма оформлення саду («Наша природа унікальна. Її дуже легко знищувати, але відновити неможливо» // Сільська школа від 30 січня 2002 р).

Успішне розв'язання завдань щодо поліпшення стану довкілля (не рубати, зберігати, рятувати) можливе тільки за умови посилення екологічної культури й знань широких мас населення у цій галузі.

Колектив вчителів та учнів школи через засоби масової інформації звернулись із закликом до молоді: «Шановні учні, студенти, молодь міста і району, розпочнімо першу весну третього тисячоліття добрими справами: висадимо кожен не менше як по 5 дерев!». Для здійснення накресленого

запропонували:

- створити організацію «Юний еколог» у кожній школі;
- лісництвами виділити безкоштовно посадковий матеріал;
- провести підсумок за рік і відзначити кращі школи та окремих юних екологів;
- провести конкурс на краще подвір'я школи;
- провести конкурс на кращий квітник школяра;
- створити екологічні куточки в кожній школі («Уманська зоря» від 21 березня 2001 року).

Учні школи, члени МАН, подали на розгляд секції екології серйозну дослідницьку роботу «Екологічні проблеми річки Уманки». В основу її були покладені власні спостереження, експерименти, інформаційні довідки санепідемстанції, районного екологічного центру, екологічної лабораторії УДПУ («Світанок» від 23 жовтня 2001 р.). Учні цієї школи скомпонували фотоальбом «Ми звинувачуєм» («Уманська зоря» від 17 травня 2001 р.).

Газета «Уманська зоря» від 7 червня 2000 року, від 25 липня 2001 року, від 12 грудня 2001 року приділила увагу дієвим природоохоронним проблемам: насадженню саджанців, очищенню джерел та іншим екологічним акціям. У статті «До чистих джерел: струмок тікає від сміття» досить детально описана співпраця учнів, студентів, викладачів та місцевого населення.

Про досягнення екологічної роботи вищеназваних шкіл-лабораторій оперативно інформували засоби масової інформації: «Освіта України», «Сільська школа», «Педагогічна газета», «Уманська зоря», «Педагогічні вісті», «Світанок». Результати проведеної роботи знайшли відображення в періодичній пресі, на радіомовленні, телебаченні (телестудія «Інтер», «Рось», «Ятрань»). Виготовлено значну кількість фотоальбомів, відеофільмів.

Публікаціями про тривожний стан природи, екологічну небезпеку, шляхи поліпшення стану середовища та наукове обґрунтування екологічних проблем докільля учні, вчителі шкіл-лабораторій сподіваються підняти широку громадськість на її захист. Відтак, всі публікації в засобах масової інформації дозволяють зробити невеликий внесок у вирішення сучасних екологічних проблем, у збереження генофонду України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник. – К.: Видав. центр «Академія», 2001. – 576 с.
2. Десятов Т.М., Коберник О.М., Тевлін Б.Л., Чепурна Н.М. Наука

управління загальноосвітнім навчальним закладом. – Харків: Видавнича група «Основа», 2003. – 240 с.

3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
4. Совгіра С.В. Формування екологічного професіоналізму майбутнього вчителя: Монографія. – К.: Наук. світ, 2002. – 178 с.
5. Федорова Н.Ф. Організаційно-педагогічні умови діяльності школи-лабораторії наукової установи: Дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – К., 1998. – 226 с.